

B. SZALAI EDIT

A mordvin találós kérdésekről

A találós kérdések a folklórnak különlegesen érdekes csoportját alkotják: a szellemi néphagyomány legkisebb formái közé tartoznak a szólásokkal, közmondásokkal, imákkal együtt. A találós kérdésekre a kettősség jellemző, mivel ősi eredetű, ugyanakkor ma is élő műfaj, amely a világ minden kultúrájában ismert tudáspróba, ám mind e mellett – tartalmát és kifejezés-módját tekintve – az adott népre, a nép gondolkodására jellemző.

A néprajz megkülönbözteti a találós kérdést a találós mesétől. A találós kérdés egy tárgy, jelenség esetleg fogalom körülírása, amely kérdés formában hangzik el. A rejtvények másik csoportja a találós mese, ez a típus a régebbi, amely kérdő formula nélküli, nincs benne a határozott kérdés megfogalmazva, egy történetet mond el, olykor igen rövid, utalásszerű elbeszélés formájában. A mese meghallgatása után lehet értelmezni a feladványt és választ adni a rejtvényre. Műfaji szempontból a két típus rokonnak tekinthető, de egymástól elkülöníthető.

Nagyon gyakran azonban mindkét típus esetében a találós kérdés elnevezést használja a szakirodalom. Voigt Vilmos (1969: 183) a találós kérdéseket, azok elnevezését vizsgálva a találósok (tágabb értelemben rejtvények) megjelölést javasolja, mivel a találósok egy része kérdés nélkül hangzik el, de a kérdés *Mi az?* bármikor hozzáilleszthető.

Találós kérdéseket a mordvin nyelvterületre utazó kutatók már igen korán lejegyezték, a 19. században a rögzítések száma megsokasodott. A jelentősebb gyűjtések a 20. századhoz köthetők. 1972-ben a 24 kötetes Mordvin folklór című gyűjteményben kaptak helyet a mordvin találósok. A magyar olvasók Budenz József mordvin, szövegmutatványából kaphattak ízelítőt a mordvin találósokról (Budenz 1877: 130). Keresztesi László, Chrestomathia Morduinica című munkája is közöl mordvin találósokat (Keresztesi 1990: 80). 1986-ban jelentette meg Mándoki László a finnugor népek találós kérdéseit saját fordításában, köztük több mordvin rejtvényt is. Munkámban ezekre a gyűjtésekre támaszkodtam.

A találósok a közösségek, falvak társas összejövetelein jutottak főszerephez a mordvinok kultúrájában is, a szórakozásnak egy műfaját jelentették, hasznos ismereteket közlő, elmemozdító, igen kedvelt szellemi tevékenység volt. Fennmaradásának kedveztek a közösségi munkaalkalmak, amikor a munkát a szellemi tevékenység, a rejtvényfejtés nem akadályozta, sőt elterelte a figyelmet a munka monotonságáról. A találósok igen gyakran

szertartási elemként szerepeltek egyes ünnepi alkalmakkor: nagyon sok nép folklórjában van adat arra, hogy esküvői szertartás alkalmából szokás volt találós kérdéseket feltenni a kérőknek.

A finnugor népeknél voltak rejtvényestek is, ezek az estek a szavak ünnepei voltak (Domokos 1985: 108), a szavak tisztelete, kultusza igen nagy szerephez jutott ezeken az esteken. A szónak mágikus erőt tulajdonítottak, s ennek az erőnek a találós kérdések megformálásában, a feltevésében és megválaszolásában fontos szerepe volt. Ugyanis ravaszul, esetleg félrevezetően, szellemesen feltett kérdésekre kellett megmondani és kitalálni a választ.

A találós kérdés felépítése. A találós kérdés két, egymástól elválaszthatatlan részből áll: rejtvényből és megfejtésből. A két dolog együttesen szerkezeti és tartalmi egységgé szerveződik, egységük megbonthatatlan. Csak az elemzés miatt szükséges csupán szétválasztásuk, mivel mindkét rész önálló egység, külön formálódik meg. A kérdés és a válasz egymásra vonatkozása nyilvánvaló, zárt kompozíciós egységet alkotnak (Szikszainé 1987: 190).

Modalitás szempontjából a mordvin találósok jelentős része nem kérdés formájában hangzik el, hanem kijelentő mondat formájában realizálódik:

Napkeltétől vélem jár,

Napnyugtával odébb áll. – Árnyék. (Mándoki 1986.)

Nyárig egyszer sír. – Nyírfa.

Mégis ezeknek a kijelentéseknek a kérdés jellege nyilvánvaló, mivel a találósokat valamiféle kérdő, szóbeli választ váró hanglejtéssel ejtjük. Ha valaki azt mondja például egy közösségi összejövetelen, rejtvényesten:

Nyáron subában, télen mezítelen. – Fa.

A Volga fölött háncskötél van kifeszítve. – Vödör füle. Ekkor is nyilvánvaló, hogy találós kérdést (rejtvényt) tett föl. Ha a beszélő kijelentésként értékelné az általa mondottakat, akkor a közlés tudomásulvételét kívánná a hallgatótól. A szituáció a kérdő formát feleslegessé teszi, mert a beszédhelyzetből világosan kiderül, hogy a beszélő mit vár a hallgatótól: reakálást az általa feltett rejtvényre, a találós megfejtését (Szikszainé 1987: 191).

A rejtvény esetében tehát a nem kérdő formájúakat is kérdésként, mégpedig a találós kérdésekre mint folklórműfajra jellemző sajátos kérdésként kell értelmeznünk: mert a rejtvénynek és a kérdésnek hasonló a funkciója. A találós kérdés (rejtvény) olyan jelentéssel bíró jelcsoport, amely a feladótól irányul a kérdezett felé egy adott pragmatikai szituációban. A rejtvény kitalálója válasz vár, de nem mindig és nem feltétlenül a tudása kiegészítését várja a válaszadótól.

A kérdő mondatok szituációit vizsgálva (Ladányi 1956., Kiefer 1983.) négy alaphelyzet állítható fel, s ha a találósokat mint a kérdéseket vizsgáljuk, akkor a négy alaphelyzetből kettő fordul elő a rejtvényekben.

1. Az egyik helyzet az, hogy mindketten (a kérdező és a válaszadó is) ismerik a választ. Ebben az esetben a rejtvény feladása kapcsolatteremtési alkalom, rituális szertartás része lehet.

2. A másik esetben a kérdező ismeri a választ, de úgy gondolja, hogy a válaszadó esetleg nem. Ez a helyzet inkább akkor fordul elő, ha a kérdező vizsgáztatni szándékozik a másikat.

A helyes válasz mindkét szituációban annak a megerősítésére szolgál, hogy a megfejtő a közösséghez tartozik, ismeri gondolkodásmódját, kultúráját, szokásait, mindennapjait.

Télen a földön (van), nyáron a tengerben. – A hó.

Olyan személynek, aki nem ismeri a mordvin folklórt, nem ad elegendő támpontot, ismeretet a feladvány, sőt megzavarja a megfejtést, hiszen a mordvinoknak nincsen tengere. A népköltészetben azonban a területükön áthaladó Volga folyót tengernek nevezik.

Legegyszerűbben a szó szerint értelmezhető találós oldható meg. Az ilyen típusú válaszadás a megoldó korábbi ismereteit, tapasztalatait veszi alapul. A megfejtő a közösség történelmének, környezetének, életének sajátosságait, eseményeit felidézve jut el a megfejtéshez.

Napkeltétől vélem jár, napnyugtával odébb áll. – Az árnyék.

Télen fehér, nyáron tarka. – Föld.

Egész héten aluszik, csak vasárnap dolgozik. – Pópa.

Nyelve van, szája nincs, folyton eszik, foga nincs. – A tűz.

Nehezebben fejthetők meg azok a találósok, amelyek homályos megfogalmazást adnak, a valóságot kitalált dolgokkal keverik, hogy a megoldást megnehezítsék. Ezek a találósok az információkat rejtett módon adják meg:

A Volga fölött háncskötél van kifeszítve. – A vödör füle.

Ketten állnak, ketten fekszenek, az ötödik járkal, a hatodik vezet, a hetedik éneket énekel. – Az ajtó.

A konkrét rejtvényhez konkrét válasz tartozik, holott logikus gondolkodás alapján több értelemszerű jó válasz is adódik. A választ mindig a rejtvény feladójának logikája diktálja. Nehézséget okoz a megfejtés, ha a találós nem a legjellemzőbb vonását ragadja meg a kitalálendő dolognak, ha hiányos a megfogalmazás. Egyfajta kitaláló logika, kreativitás szükséges a sikeres megfejtéshez.

A következő találósok a megfejtéseknek nem a legjellemzőbb jegyeit ragadják meg, ezzel nehezítik a megfejtő dolgát.

Tavaszi napon vöröses, téli napon sárgás. – A fű.

Vannak fülei, de nem hallanak. – Háncsbocskor.

Gyökere egy, feje öt. – Kéz.

Minden folklóralkotás változatokban él. A különböző alkalmakkor, különböző célból, más-más közönség előtt előadott, illetve feltett találósok kisebb-nagyobb mértékben eltérhetnek egymástól egyes jellemzőikben.

A következő találósoknak ugyanaz a megfejtése.

Malomkő: *Ház sarkában medve bömböl.*

Ház előtt kutya vonít

Búza, árpa alatta, mennydörgésszerű a hangja.

A megfogalmazás során mindkét esetben az őrlés munkájával járó zajra utal a kérdező.

Borona: *Bordái fából, fogai vashól.*

Egyedül megy, de huszonöt utat csinál.

Bocskor: *Van háta, nincs hasa, van farka, van feje, nincs agya.*

Vannak fülei, de nem hallanak.

Jégcsap: *Gabonát vetettem, gyökere fölfelé, a feje lefelé (áll).*

Eresz alatt ezüstorsók függenek.

A mordvin találósok között egy kisebb csoportot alkotnak a szójátékon alapuló rejtvények:

víresə, kudse fka-ləmsət. tuvəs i tuməs

’Erdőben, házban hasonló névvel. – A disznó és a tölgy.’

víresə, meñəlsə fka-ləmsət. täšt’ t’ñə

’Erdőben, égen hasonló névvel. – Mogyoróbokor, csillagok.’

A mordvin rejtvények szerkezetük szerint egyszerű bővített, illetve mel-lérendelő összetett mondatok. Jellemző a nominális szerkesztésmód, amely a nyelvi érzelm kifejezés fontos eszköze, rendkívüli tömörsége, asszociatív ereje révén kiválóan alkalmas tények, események, képek gyors rögzítésére. A névszói állítmány használata, a gondolatok nem teljes mértékben való kifejtése a találósokat tömör szerkezetűvé, szaggatottá teszi.

Az edény új, mégis lyukas. – A szita.

Búza, árpa alatta, mennydörgésszerű a hangja. – Malom.

Télen-nyáron egy virágban. – Fenyő.

Fatörzsön egy marék tűske. – Sün.

Figyelmet érdemel a találós kérdések nyelvi megformálása, a formailag rövid szövegekben a költői eszközök magas fokú koncentrációja jelenik meg, s a nyelvi és képi tömörítés egyaránt megvalósul. A találósokban gyakori a metafora.

Csűr tetején farkas kapirgál. – Fésű.

Kőházban egy szépasszony, ahány fia születik, mind az égbe igyekszik. – A tűz és a füst.

Komplex képre épülnek azok a találósok, amelyek egy egész metafora-sort visznek végig a rejtvényen:

Ezüsttel behintett kék mező. – Az ég és a felhők.

Az ember a környezetét a saját maga mintájára képzelel el, környezetének emberi vonásokat tulajdonít, megismétli magát benne.

Kiment a ház az ablakon, benne maradt a gazdasszony. – A halfogás.

Se keze nincs, se lába, de a kaput kitárja. – A szél.

A találósok megformálásában gyakran jutnak szerephez az antonímák:

Nyáron subában, télen mezítelen. – Fa.

Fánál magasabb, fűnél alacsonyabb. – Út.

A szavak között meglévő feszültség a szövegnek egyfajta szemantikai ritmust ad.

Az alliteráció is gyakran megjelenik:

lato langso vérges sokori. – suérceme

'Csűr tetején farkas kapirgál. – Fésű.'

ked't'e ked's jaki, ver noldi. – pejelis

'Kézről kézre jár, vért ont. – Kés.'

A találósok között sok a párhuzamos szerkesztésű: az azonos gondolati ritmushoz azonos dallam kapcsolódik, mely segíti a megfejtéshez szükséges asszociáció létrejöttét.

Úgy megy, mint egy úr, úgy beszél, mint egy tatár. – Liba.

Nyáron ruhában, télen mezítelen. – Az erdő.

Morfológiai és szintaktikai párhuzamok egyaránt előfordulnak, gyakran együtt jelentkeznek.

Az ismétlés a rendezettség benyomását kelti, s ennek hatásaként jelentkezik a ritmusakusztika. Ugyanakkor a párhuzamos szerkesztés többletjelentést hordoz, a felismerés, megfejtés záloga.

A mordvin találós kérdések legnagyobb része nem vers, hanem ritmusos próza, s gyakori a rimes rejtvény is.

Mastor langa jaki, ked's kundavi.

Földön jár, kézbe nem fogható. – Sün

jurstəfkä, prastəvet'ə käd's'

Gyökere egy, feje öt. – Kéz

A megfejtés. A találósokat csoportosíthatjuk a megfejtés fogalmi körei alapján. Ezek a következők:

a) természeti jelenségek: időjárás, eső, hó, harmat, ég, csillagok;

b) növények: a fák különböző típusai, fű;

c) állatok: a medve, a szúnyog, egér, róka, tetű;

d) a ház és részei, konyhai és gazdasági eszközök.

A találósok jellegéből, felépítéséből következően a megoldások főnevek, azon belül köznevek. A szerkezeti szempontból többnyire egyszavasok (*tű, fű, út, harmat* stb.), illetve mellérendelő szószerkezetek: a tölgyfa és a

makkok, a tél, a nyár és a napok. A találósokban a kérdés és a megfejtés szerves egységet alkot, és a kapcsolatuk adja azt a pszichikai feszültséget, amelyet a rejtvény kelt a megfejtőben. Ebben a tekintetben a megfejtés a lényegi rész, mert a megfejtésben a jó válasz megadása útján oldódik a feszültség.

A találósok tematikája jórészt őrzi a hagyományon alapuló jellegzetességeket, megszilárdult formában hagyományozódik nemzedékről, nemzedékre, ugyanakkor az életkörülmények változása is megjelenik a találósok témájában. Azok a találósok, melyek megfejtései *a pópa, dinnye, krumpli, templom* későbbieknek tekinthetők, mint a természeti jelenségeket közép-pontba állító találósok. Mindig születnek újabb és újabb kérdések is a ma jelenségeiről, eseményeiről is, s ezáltal együtt él a rejtvényekben a jelen és a múlt.

Rövidre fogott áttekintéssel arra kívántam rámutatni, hogy a mordvin és más finnugor nyelvek kutatója számára a találós kérdések és a kisebb folklórműfajok vizsgálata fontos kutatási terület, mivel e műfaj sajátosságainak ismerete teljesebbé teszi a népek életéről, kultúrájáról való ismereteinket.

Szakirodalom

- Budenz József 1866. Mordvin közlések. NyK. V. 81–115.
Domokos Péter 1985. A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Domokos Péter 1985. Az udmurt irodalom története. Budapest.
Szikszai Lajosné 1987. A találós kérdés egyik típusa. Nyr. CXI. 187–207.
Keresztes László 1990. Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó. Budapest.
Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatokról. NyK. LXXXIII./2 273–85.
Ladányi Péter 1956. A kérdő mondatok logikai analíziséhez. NyK. 187–207.
Mándoki László 1986. Háztetején egy fél lepény. Móra Ferenc Könyvkiadó.
Voigt Vilmos 1979. Szemiotika és folklór. In: Barabás J. (szerk.) Szemiotika és művészet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1979. 126–39.